

Images of Ukrainians and Russians in narrative sources from the late 18th to the 19th century

Anna V. Hedo

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Head of the Department of History of Ukraine
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Oleh L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Abstract

The purpose of the article is to study the perception and reflection of the fundamental differences between Ukrainians and Russians in narrative sources of the imperial era. **The methodological basis** of study is the concept of «banal nationalism» by Michael Billig, adapted to study everyday practices as markers of identity. The study is based on general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, generalization, comparative analysis) and historical source studies, in particular internal criticism of sources. **The scientific novelty** lies in proving the ineffectiveness of the imperial policy of Russification outside the urban space and the preservation of Ukrainians' own identity, which can be traced through the prism of the sources under consideration. **The conclusions** demonstrate that regardless of the nationality of the authors, the sources systematically note cardinal differences between Ukrainians and Russians on anthropological grounds, household traditions, features of housing, language, character, as well as ideological and mental concepts. European travellers mostly focused on the elements of material culture as markers of uniqueness. Instead, Russian observers expressed surprise at the existing linguistic and mental abyss, which contradicted the prevailing imperial ideologemes of «fraternal peoples» or a single nation. They also noted the negative attitude of ordinary Ukrainians towards their northeastern neighbours. Ukrainian authors, representatives of the predominantly noble elite and scientific intelligentsia, emphasized the uniqueness and separateness of their own people, as well as the destructive influence of imperial policy on Ukrainian culture and national self-awareness. The results of the study confirm the sustainable preservation and awareness of Ukrainian national identity in the face of imperial pressure, which contradicted the official narratives of assimilation and unity.

Keywords: Dnieper Ukraine, Russian Empire, narrative sources, epistolary, identity.

Образи українців і росіян у наративних джерелах кінця XVIII–XIX ст.

Анна Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
завідувачка кафедри історії України
докторка історичних наук, професорка (Київ, Україна)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Олег Іванюк

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
кандидат історичних наук, доцент (Київ, Україна)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Анотація

Метою статті є дослідження сприйняття та відображення докорінних відмінностей між українцями та росіянами у наративних джерелах імперської доби. **Методологічною основою** розвідки слугує концепція «банального націоналізму» Майкла Білліга, адаптована для вивчення повсякденних практик як маркерів ідентичності. Дослідження базується на

загальнонаукових методах (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, компаративний аналіз) та історичного джерелознавства, зокрема, внутрішньої критики опублікованих джерел. **Наукова новизна** полягає у доведенні неефективності імперської політики русифікації поза межами міського простору та збереженні українцями власної ідентичності, що простежується крізь призму розглянутих джерел. **Висновки** демонструють, що незалежно від національної приналежності авторів, у джерелах систематично відзначаються кардинальні розбіжності між українцями та росіянами за антропологічними ознаками, побутовими традиціями, особливостями житла, мовою, характером, а також світоглядними та ментальними концептами. Європейські мандрівники здебільшого акцентували увагу на елементах матеріальної культури як маркерах унікальності. Натомість російські спостерігачі висловлювали подив з приводу наявної мовної та ментальної прірви між двома народами. Вони також зазначали про негативне ставлення пересічних українців до північно-східних сусідів. Українські автори, представники переважно дворянської еліти та наукової інтелігенції, підкреслювали унікальність та окремішність власного народу, а також руйнівний вплив імперської політики на українську культуру й національне самоусвідомлення. Результати дослідження підтверджують стійке збереження та усвідомлення української національної ідентичності в умовах імперського тиску, що суперечило офіційним наративам про асиміляцію та єдність.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, Російська імперія, наративні джерела, епістолярій, ідентичність.

Постановка проблеми. Упродовж століть проблема взаємодії та співіснування різних етносів на спільному географічному просторі залишається одним із центральних питань історичних та соціокультурних досліджень. Особливої актуальності вона набуває при вивченні взаємин між українським та російським народами, які, попри тривалий період перебування в межах однієї імперської системи, демонстрували стійкі відмінності у своїй ідентичності, культурі та світогляді. Формування та утвердження російської імперської ідеології у XVIII–XIX ст. супроводжувалося активним просуванням наративів, які мали на меті легітимізувати панування та асиміляційну політику щодо українських земель. Однак, реалії повсякденного життя, як і спостереження сучасників, значно суперечили цим офіційним конструктам.

Актуальність теми зумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних коренів відмінностей між українцями та росіянами, що є критично важливим у контексті сучасних геополітичних трансформацій та збереження національної ідентичності. Аналіз того, як ці відмінності фіксувалися та інтерпретувалися авторами епістолярних і наративних джерел імперської доби, дозволяє виявити приховані пласти взаємин, що формували уявлення про «свій» та «чужий» простір.

Ключовим аспектом дослідження є спростування міфів про «один народ» та спільне історичне коріння, які активно тиражувалися як Російською імперією, так і сучасною Російською Федерацією. Важливим завданням є демонстрація того, що за імперської доби українське дворянство та пересічні українці зберегли власну мову, культуру та усвідомлення приналежності до давнього й унікального народу.

Поняття «Образ українців і росіян» складається з узагальнених уявлень та спостережень, зафіксованих у наративних джерелах кінця XVIII – першої половини XIX ст. Це поняття ґрунтується на фундаментальних відмінностях, які автори систематично зауважували між двома народами. Ці відмінності, що формують образ, включають: антропологічні особливості (зовнішність, фізичні риси); побутові традиції (особливості повсякденного життя); особливості житла (матеріали та архітектура); мова (спостерігачі фіксували наявність окремої мови, відмінної від російської); характер (рис, що приписувалися представникам кожного народу); ідеологічні та ментальні концепти (світоглядні відмінності).

Європейські мандрівники здебільшого зосереджувалися на елементах матеріальної культури як маркерах унікальності. Натомість російські спостерігачі висловлювали подив із приводу наявних мовних і ментальних відмінностей, що підкреслюють різні підходи у формуванні образу.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Систематичне дослідження описів України у подорожній літературі та інших наративних джерелах бере свій початок у XIX ст. На початковому етапі основна увага дослідників зосереджувалася переважно на опублікованих подорожніх записках. Це зумовлено обмеженням доступом наукової спільноти до інших видів джерел, таких як приватне листування та щоденники, які на той час здебільшого не були об'єктом комплексного аналізу. У тогочасних часописах опубліковано низку статей М. Гудзія (Гудзий, 1888), К. Зеленецького (Зеленецкий, 1844), М. Надеждіна (Надеждин, 1844), присвячених окремим подорожнім запискам, які були укладені їхніми сучасниками: М. Всеволозьким, А. Демидовим, П. Сумароковим та ін.

Одним із піонерів у ґрунтовному аналізі тревелогів, що описували терени України, був російський географ Л. Синицький. Наприкінці XIX ст. у часописі «Київська старина» він опублікував серію статей, де приділив увагу німецькомовним подорожнім запискам кінця XVIII – початку XIX ст., авторами яких були Й. Гільденштедт, О. фон Гун, Й. Коль, Й. В. Меллер. Особливо детально дослідник розглядав твори російських мандрівників: І. Долгорукого, А. Глаголева, В. Зуєва, О. Левшина, П. Сумарокова (Синицький, 1893).

Дослідження тревелогів, що висвітлювали стан українських земель у XIX ст., продовжив російський і радянський філолог В. Сиповський, незважаючи на те, що радянська історіографія загалом ігнорувала вивчення образу українського народу. Мета дослідження полягала в систематизації та аналізі всього доступного літературно-художнього матеріалу, присвяченого географічній, історичній, етнографічній та побутовій характеристиці України. Цей матеріал був зібраний із російської оповідної літератури першої половини XIX ст. (Сиповський, 1928).

Дослідницьку традицію аналізу тревелогів продовжив В. Січинський, який запропонував комплексний підхід до вивчення текстів іноземних мандрівників. У своїй праці «Іноземці про Україну» він не лише систематизував відомості про українські землі, але й розглянув їх у широкому історичному та культурному контексті, що заклало основи для подальших історіографічних досліджень (Січинський, 2011).

Значна активізація досліджень подорожніх записок спостерігається наприкінці XX – на початку XXI ст. О. Вінтоняк проаналізував подорожні записки мандрівників другої половини XVIII ст., дослідивши висвітлення ними економічного та культурного життя українських теренів (Вінтоняк, 1995). У 2011 році вийшла монографія П. Брицького та П. Бочана, яка стала важливим внеском у дослідження образів, створених західноєвропейськими вченими, посланими, мандрівниками та військовими. Їхній аналіз охопив тревелоги німецьких (Й. Енгель, Й.-Г. Коль, Й.-Г. Блазіус), французького (К. Делямар), англійських (Д. Маршалл, В. Кокс, Е. Д. Кларк, Ч. Вітворт) та шотландського (П. Гордон) авторів. Дослідники зосередилися на питаннях репрезентації історії, етнографії та культури українського народу в подорожній літературі (Брицький, Бочан, 2011). Тему регіональних образів продовжили на початку 2020-х рр. Г. Михайленко (Михайленко, 2023) та О. Черемісін і Г. Михайленко (Черемісін, Михайленко, 2023). У своїх статтях, опублікованих у «Південному архіві», вони реконструювали образи українців і росіян Півдня України на основі подорожніх записок кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Джерельну базу розвідки становлять різнопланові наративні джерела імперської доби, що дозволяють здійснити компаративний аналіз образів українського та російського народів. До них належать подорожні записки іноземних (як європейських, так і російських) мандрівників, щоденники та листи українського дворянства, а також наукові розвідки етнографів XIX ст.

Серед європейських мандрівників, які подорожували теренами України в цей період і чії праці були залучені до аналізу, слід виокремити англійців: Робрета Лаєлла, Вільяма Макмайкла, Роберта Пінкертон; французького історика і статистика Йогана-Генріха Шнітцлера; німецьких вчених: Йогана Генріха Блазіуса, Йогана Георга Коля, Александра Петцхольдта та інших. До кола розглянутих джерел також увійшли подорожні записки російських авторів, таких як Василій Зуєв, Володимир Ізмайлов, Олександр Левшин, Павло Сумароков, Іван Долгорукий. Кожен з цих мандрівників після завершення своєї подорожі публікував власні записки, в яких окреслював як український, так і російський світи. Їхні яскраві описи часто фіксувалися мимовільно, як безпосередній спостереження. Однак у певних випадках, особливо це стосується європейських авторів, кардинальні відмінності між двома народами подавалися свідомо, що свідчить про їхнє розуміння відмінностей.

Поряд із подорожніми записами, важливими джерелами для реконструкції ментальних образів обох народів є щоденники та листи українського дворянства, зокрема Григорія Ґалаґана та Марії Милорадович. Цінні відомості містяться також у наукових розвідках українських етнографів і фольклористів, таких як Опанас Маркович, Олександр Афанасьєв-Чужбинський та ін.

Характерною ознакою обраних джерел є наявність суб'єктивних суджень авторів, які формувалися під впливом низки чинників. Окреслення відмінностей між «двома світами» європейцями зумовлювалося міжнародними відносинами, стереотипами уявлень про Росію та її населення, ступенем фінансового чи ідеологічного впливу імперії, попередніми працями співвітчизників, які вже відвідали регіон, а також власним досвідом та враженнями від побаченого. На сентенції українських і російських авторів впливали емоції, ступінь знання історії та заглиблення у аналіз подій минулого, фахові уподобання, патріотичні або, навпаки, імперські ідеологеми та слов'янофільські погляди.

Метою статті є дослідження сприйняття та відображення докорінних відмінностей між українцями й росіянами в епістолярних і наративних джерелах імперської доби. Для цього

необхідно дослідити особливості сприйняття українців і росіян європейськими, російськими й українськими авторами.

Методологія дослідження: ґрунтується на концепції банального націоналізму (banal nationalism) Майкла Білліґа, адаптованій та переосмисленій для аналізу процесів збереження національної ідентичності в умовах імперського тиску та культурної асиміляції (Billig, M., 1995). Згідно з М. Білліґом, національність не є виключно продуктом урочистих церемоній чи ідеологічних маніфестів, а постійно відтворюється через «прозаїчні, звичні слова» та «банальні практики» повсякденного життя. Це не пишні фрази, а дрібні, майже непомітні, але постійні нагадування про «батьківщину», що роблять національну ідентичність несвідомою, але неперервною. М. Білліґ стверджує, що для відтворення нації потрібні не свідомий вибір чи колективні акти уяви, а щоденний «вжиток» нації – так само, як мова потребує постійних носіїв. Його приклади, як-от прогноз погоди з картами «своєї країни» та «за кордону», чи розділи «своїх» та «міжнародних» новин демонструють, як «ми» постійно приховано відтворюється у повсякденності.

Враховуючи специфіку XIX ст. і відсутність у той час сучасних медіа, аналогічних прикладам М. Білліґа, це дослідження адаптує його ідеї, зосереджуючись на повсякденному побуті, традиціях та ритуалах як фундаментальних проявах банального націоналізму в українському контексті. Ми висуваємо тезу, що саме щоденні, неусвідомлені практики та візуальні/ментальні відмінності становили основу для збереження української ідентичності в умовах агресивної русифікації з боку Російської імперії.

Зокрема, матеріальна культура, як-от українська хата та її унікальне оформлення, що докорінно відрізнялося від російської «ізби», ставала матеріальним втіленням «нас». Це було не просто житло, а кодований текст ідентичності, який щоденно нагадував про приналежність до певної спільноти через повторювані візуальні елементи, успадковані від попередніх поколінь. Кулінарні традиції, представлені специфічними стравами, що готувалися і споживалися щодня, виконували роль не лише забезпечення життєдіяльності, а й маркерів «свого», створюючи чітку відмінність від «чужих» кулінарних практик.

Незважаючи на офіційний тиск, українська мова у її повсякденному використанні в родині, громадах та спілкуванні, була найпотужнішим проявом банального націоналізму. Вона щоденно відтворювала поділ на «нас» та «інших», навіть за відсутності свідомих політичних декларацій. Релігійні обряди та звичаї, включаючи специфіку релігійних практик, обрядів життєвого циклу (народження, весілля, поховання) та календарних свят, що відрізняли українців, були невід'ємною частиною щоденного життя і слугували ненав'язливим, але міцним елементом ідентичності. До того ж певні ментальні особливості та соціальні норми, як-от відмінності у ставленні до жінки, родини та спільноти, притаманні українському суспільству, також формували підґрунтя для несвідомого відмежування від імперських зразків.

Ці «банальні практики» дозволяли людям не просто «не казати собі та іншим «я – українець», а продовжувати жити своїм щоденним життям, що так різко відрізнялося від російського, і в такий спосіб, часто неусвідомлено, але ефективно зберігати свою ідентичність в умовах агресивної русифікації. Вони були «само собою зрозумілими» для «своїх» та «незрозумілими» для «чужих».

У дослідженні також звертається увага на те, як ці несвідомі прояви банального націоналізму ставали об'єктом пильного спостереження з боку іноземців, зокрема етнографів та мандрівників XIX ст. Їхні подорожні записки та етнографічні звіти, фіксуючи особливості українського побуту, мови, звичаїв, ставали своєрідним «прогнозом погоди» (за аналогією з М. Білліґом) для української інтелігенції, що формувалася. Ці тексти, що описували відмінності українського життя, виконували функцію означення «своєї» території та «своїх» культурних кордонів, навіть якщо це не було їхньою першочерговою метою. Вони надавали емпіричну основу для подальшого конструювання національного наративу. Хоча читачами цих текстів були не селяни, а той прошарок колишньої шляхти та інтелігенції, що почав формуватися, саме ці зафіксовані етнографічні та побутові відмінності ставали важливим джерелом для усвідомлення власної самотності. Так, банальний націоналізм «знизу» підживлював формування політичних ідей «зверху», надаючи їм обґрунтування та «доказову базу».

У дослідженні застосовано аналіз етнографічних описів, подорожніх записок іноземних мандрівників та вітчизняних дослідників XIX ст. Для виявлення ключових маркерів ідентичності (категорій «своє» та «чуже») у повсякденному житті буде застосовано контент-аналіз, а для зіставлення українських практик з російськими імперськими зразками – порівняльно-історичний метод.

Так, дослідження прагне показати, як несвідомі й рутинні елементи українського побуту, інтерпретовані крізь призму концепції банального націоналізму, стали невід'ємним механізмом збереження та відтворення національної ідентичності в умовах тривалого імперського тиску.

Виклад основного матеріалу. Європейські мандрівники, подорожуючи теренами Російської імперії у XIX ст., досить чітко розрізняли для себе два окремі народи: українців і росіян. Насамперед ці відмінності фіксувалися на візуальному рівні: у зовнішності, одязі, житлі.

У своїх записах мандрівники нерідко подавали деталізовані етнографічні характеристики, що підкреслювали суттєві відмінності українського населення від «великоросів» та інших сусідніх народів. Шотландський лікар і натураліст Р. Лаєлл, перебуваючи в Батурині, занотував, що місцеві жителі мають не лише мовні відмінності від російської, але й зовнішньо «більше схожі на татар, ніж на московитів» (Lyall, 1825, p. 68).

Паралельно німецький біолог Й. Блазіус надав детальний опис антропологічних та зовнішніх ознак мешканців Чернігівщини. Він протиставляв їх росіянам, зазначаючи, що українські чоловіки повністю голили обличчя, залишаючи лише «чорні вуса», на відміну від росіян, які носили довгі бороди (Blasius, 1844, p. 225). Блазіус окремо виділив тілесні контрасти: тоді як «московит» має схильність до кулястої форми голови й тіла, у «козаків і малоросів» переважають видовжені обличчя з гострими рисами, тонкими носами і струнким, майже виснаженим силуетом. Також він зазначав, що «високі і загнуті носи, як у смоленців і білорусів, тут теж рідкість» (Blasius, 1844, p. 225). Тож зафіксовані антропологічні відмінності свідчили про відсутність спільного етнічного коріння в українців і московитів, незважаючи на поширений імперський наратив про спільних пращурів двох народів.

Агроном і природознавець А. Петцольд запропонував іншу, відмінну від попередніх, характеристику українців, виділяючи їх за двома ключовими ознаками (Petzholdt, 1864, s. 66). По-перше, він наголошував на господарській сутності українців, стверджуючи, що вони «за своєю природою є землеробами», тоді як жодне з сусідніх племен, особливо великороси, не може претендувати на це звання. По-друге, Петцольд особливо відзначав чистоплотність населення, зауважуючи: «він чистий², на відміну від усіх своїх сусідів, навіть від татар... Зокрема, ця якість є чимось найбільш приємним», особливо при мандрівці з півночі до Малоросії (Petzholdt, 1864, s. 66).

Важливим аспектом спостережень іноземців була не лише особиста гігієна, а й доглянутість житлового простору. Зокрема, охайність та впорядкованість українських осель справила сильне враження на В. Макмайкла. Він писав, що помешкання «малоросіянина» було «значно кращим, порівняно з тими жалюгідними хатинами, у яких нам доводилося зупинятися, після нашого від'їзду з Москви» (Masmichael, 1819, p. 38), підкреслюючи комфорт та заможність житла.

Йоганн Блазіус зауважив: «Навіть якщо у певному малоросійському селі, загалом, не відчувається чистоти, то це видно в окремих житлових приміщеннях. У північних районах Росії таких чистих будинків, як тут, у козаків, ми не бачили. Стіни у всіх малоросійських будинках обкидані глиною всередині і ззовні та побілені. На цих білих глиняних стінах не видно й сліду бруду, навіть якщо бруд навколо будинків і на вулиці у фути глибиною» (Blasius, 1844, p. 225).

Порівнюючи побачене у російських губерніях, цікавість іноземців викликали й конструктивні, й етнографічні особливості українського житла. Наприклад, Р. Лайєлл зазначав, що «малоросіяни мали вищу майстерність у спорудженні солом'яних дахів, ніж їхні сусіди росіяни» (Lyall, 1825, p. 64). За його твердженням, українці демонстрували турботу і своєрідне мистецтво у спорудженні дахів. У той самий час росіяни лише недбало накидали на них соломи й закріплювали її за допомогою стовбурів молодих берез. Це призводило до того, що під час сніжних зим або сильних буревіїв значна частина російських сіл залишалася без дахів. Англієць мимоволі зафіксував і своєрідну ментальну відмінність між двома народами. На прикладі будівництва житла він стверджував, що росіяни не здатні до навчання, оскільки зруйновані природними явищами дахи вони відновлювали у попередньому вигляді, і такі дії повторювалися кожного року (Lyall, 1825, p. 64).

Захоплення українським житлом трансліював В. Макмайкл. Він писав: «О п'ятій годині (ранку) зайшов до помешкання малоросіянина, який вирізняється атмосферою комфорту, легкості й порівняної заможності, яка є значно кращою за жалюгідність хатин, де ми зазвичай зупинялися з моменту нашого від'їзду з Москви ...» (Masmichael, 1819, p. 38).

Значні відмінності у забудові сіл і конструктивних особливостях житла відзначали й російські спостерігачі. Наприклад, фрейліна імператриці О. Шишкіна, описуючи українські землі, писала: «Поселення так само більш красиві; замість довгих однотипних вулиць, живописно розкидані, між фруктовими садами маленькі хижки, обмазані глиною. У багатьох голубники. Чисті, відкриті двори, городи, навіть місточки обнесені тинами, які мені здалися значно міцніші за наші огорожі...» (Шишкіна, 1848, с. 152).

² У цьому випадку йдеться про традицію тримати тіло у чистоті і наявність у кожному селі приміщень для дотримання гігієни, тобто лазень.

Так само український письменник, етнограф, мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський підтверджував сентенції, висловлені іноземцями. Він зазначав: «Малоруський народ, тихий, добрий і безмежно домовитий, різко відрізняється від свого північного брата типом, мовою, одягом, нором і звичаями і, якщо поступається останньому у промисловості, то переважає у зручності домашнього життя, маючи для цього усі засоби... Малорус, як сказано раніше, бріє бороду (за виключенням кількох повітів Харківської і Чернігівської губерній, й окрім деяких людей похилого віку, які носять цю окрасу). Вуса у нього ростуть до низу у природньому напрямку і часто є величезними, що надає войовничого вигляду цьому племені, яке загалом, лише нещодавно склало зброю» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 6–7). Він також підкреслював: «Одяг малорусів як чоловічий, так і жіночий, як літній, так і зимовий, зовсім не схожий на великоросійський, від сорочки до шапки; та й взуття зовсім іншого крою» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 14).

Докорінні відмінності між двома народами полягали не лише у царині матеріальної культури, але й у традиціях, соціальних реакціях, поведінці, світобаченні та ментальності. Так, Г. Ґалаґан писав: «Ми проїжджали через безліч сіл, і я скрізь спостерігав за всіма рухами малоросіян і порівнював їх із росіянами. Яке порівняння! чи є у росіян ця гордість, яка мимоволі виявляється у зверненні до малоросіянина? це залишок колишньої їх незалежності» (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 11).

Певні міркування з цього приводу наводив і О. Левшин. Сповідуючи імперські міфи, він вказував на те, що росіяни й українці, попри одне коріння і спільних пращурів, мають «нрави не схожі, звичаї відмінні, закони не однакові» (Левшин, 1816, с. 57–58). Цю докорінну різницю він був змушений пояснювати низкою чинників: поділом на князівства, кочовим життям українських козаків, сусідством з поляками, міжетнічними шлюбами та запозиченням звичаїв (Левшин, 1816, с. 47).

Олександр Афанасьєв-Чужбинський також звертав увагу на певні риси українського характеру, зазначаючи, що кмітливість українців відрізняється від комерційної хватки великоросійських селян, яка розвинулася в умовах суворого північного клімату та неродючих земель, що змушувало їх зосереджуватися на заробітку. До того ж він вказував на вроджену схильність українців до дотепності та насмішкватості, яка зберігалася навіть у скрутні моменти. Ця риса була настільки вираженою, що навіть дитячі розмови могли викликати сміх завдяки їхнім жартам та влучним прізвиськам. Афанасьєв-Чужбинський підкреслював, що українські жарти вирізнялися не лише змістовністю, а й тонкою спостережливістю та м'якістю подачі, яка дозволяла влучно вказувати на слабкі сторони чи недоліки. (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 22). Підсумовуючи, він додавав: «Що малорус простодушний, гостинний, і не поженеться за лишнім грошем і що шахрай може пограбувати і обманути його – у цьому немає жодних сумнівів; але, що він далеко не простий, підтвердять усі, кому хоча б трохи відома Малоросія» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 22–23).

Григорій Ґалаґан, розмірковуючи про характерні риси українців та їхні відмінності від росіян, підкреслював відсутність релігійного фанатизму та невігластва, на протигагу російському народу. Він зазначав, що український селянин, хоча й може зневажливо ставитися до священнослужителів, однак зберігає благоговіння і свідомість у молитві, і чим сильнішою є національна самосвідомість, тим глибшою є така форма релігійності. Водночас, на його думку, молодь, яка втратила національність, демонструє відсутність релігійності та моралі. Ґалаґан також проводив паралель між шанобливим ставленням до жінки в європейській культурі (пов'язаним із культом Божої Матері) та рівнем європеїзму народу. Чим більше європеїзму в народу, тим більша повага до жінок. (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 178). Він стверджував, що повага до жінок сприяла розвитку лицарства, яке заклало основи великих прав народних та людських, що відповідає християнським ідеалам. Ґалаґан протиставляв це ставленню до жінки у російському суспільстві, де, на його думку, жінка розглядалася як річ і не мала прав, на відміну від України, де вона користувалася більшою повагою, про що свідчить, наприклад, право дружини успадковувати майно померлого козака (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 178–179).

На особливе місце жінки в українському суспільстві звернув і Й. Коль. Він зазначав: «Загальновідомо, що в Росії жінки взагалі не в пошані, але мені здається, що хочуть врахувати і слабкі нюанси – що жінки в Малоросії вище, ніж у Великій Росії, в тому, що вони і більше самостверджуються діяльністю, і більше цінуються чоловіками» (Kohl, 1841, р. 360).

Не обмежені цензурою європейці наголошували й на прагненні українців до волі та стверджували, що без України не може бути й імперії. Зокрема, Й. Коль писав: «Українці є надзвичайно погані російські патріоти. Любов й ідолопоклонство імператорові, такі притаманні великоросам, їм невідомі. Вони підкоряються йому, тому що не можуть вчинити інакше, а петербурзьких імператорів вважають нав'язаними їм, іноземними правителями... Так що ентузіазм і вірна прихильність одному правлячому дому, які можна побачити у московитів, не вирости у малоросів, і поки що московитам не вдалося їм прищепити їх» (Kohl, 1841, р. 318).

З погляду Й. Коля, Московія не мала шансів панувати вічно в українських землях. Мандрівник зазначав: «Немає сумніву, що коли велетенське тіло російської держави знову розпадеться, Малоросія стане однією з частин, які відокремляться від неї і стануть незалежними. Шов, де буде відбуватися цей перелом, вже дуже чітко позначений. Малороси стоять там як дуже своєрідний, дуже численний народ, зі своєю мовою й власною історичною пам'яттю. Змішування з великоросами у великих масштабах не відбувається, лише у поодиноких випадках» (Kohl, 1841, s. 323). Окрім того, він вважав, що рушійною силою збереження і підтримки патріотизму є українське дворянство, яке, за словами автора, подорожніх записок «консервує його». На підтвердження власної думки він наводить певні докази, зокрема й те, що у багатьох маєтках зберігаються старожитності, які нагадували про колишню велич і золоту добу незалежності батьківщини, серед яких портрети гетьманів (від Б. Хмельницького до І. Мазепи), їхні листи, рукописи тощо. І усе це дбайливо зберігається, бо належало «цим малоросійським героям» (Kohl, 1841, p. 319).

Заразом автори подорожніх записок кардинально протилежно описували росіян. Їхні сентенції значно співпадали з баченням російського імперського простору, українськими елітами й інтелектуалами. Наприклад, перебуваючи у Санкт-Петербурзі український дворянин Г. Ґалаґан, писав у власному «Журналі» від 1836 р.: «Росія; подивіться на мапу, вона займає 1/7 частину землі, а що у ній знаходиться? Пустеля, неосвіченість, також і багато хто з росіян лише лакований, а зазирніть у їхню голову! Однак про це помовчимо» (Григорій Ґалаґан, 2020. с. 28).

Незважаючи на те, що наприкінці XVIII ст. Російська імперія завершила процес формування кордонів, включивши до свого складу й українські землі, упродовж XIX ст. царату так і не вдалося остаточно асимілювати та зросійщити український народ. У спільному адміністративному, політичному, культурному просторі продовжували існувати два різні світи: український і російський. Про їхню відмінність передусім свідчить лінгвістична прірва між двома народами, яку імперському центру лише частково вдалося скоротити упродовж першої половини XIX ст.

О. Афанасьєв-Чужбинський, розмірковуючи про відмінності між українською та російською мовами, стверджував, що, попри визнання української мови окремим діалектом Другим відділенням Академії наук та придбання ним словника цього діалекту (розпочато Академією у 1854 р.), багато хто все ще вважав її зіпсованою версією великоросійської мови. Однак, на думку Афанасьєва-Чужбинського, дослідники, які глибоко вивчали вітчизняну мову, повинні враховувати важливий факт: українці, що споконвіку мешкали вздовж Дніпра та його прибережних територіях, є прямими нащадками слов'ян, які жили тут ще дохристиянської епохи, і відповідно повинні були успадкувати мову від своїх предків. Він вважав нелогічним припускати, що північна та південна гілки слов'ян говорили однією мовою, і водночас північна Русь зберегла її, а південна – змінила до сучасного стану. Афанасьєв-Чужбинський наголошував, що церковна мова не була розмовною народною мовою, і сумнівно, що слов'яни дохристиянської та дотатарської епох говорили так, як сучасні великороси. Хоча вони, зрозуміло, не розмовляли й українською, цей діалект, на його переконання, не віддалився значно від первісного джерела (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 7–8).

Доконаним фактом є також те, що переважна більшість українських селян по обидва боки Дніпра не лише не розмовляли російською, а й майже не розуміли її. Підтвердженням цієї тези є сентенції Павла Сумарокова, висловлені у подорожніх записках, опублікованих у 1803 р. (Сумароков, 1803, с. 226). Зрозуміло, що автор трактував минуле українських земель крізь призму імперських ідеологем, стверджуючи, зокрема, що Лівобережжя завжди було невід'ємною частиною імперського простору і право Московії на володіння ним є незаперечним. Однак підсвідомо він розумів, що Україна для нього є чужою. Мандрівник нотував: «У охайній і веселій хаті знаходжуся я, інші обличчя, інші звичаї, інший на господарях одяг, інше облаштування і чую іншу мову. Невже тут покладено кінець Імперії? Чи не у іншу в'їжджаю я державу?» (Сумароков, 1803, с. 45).

Цю саму ідею, але з протилежного боку, дещо пізніше підтвердив і свідомий московит, князь І. Долгорукий. Перебуваючи у Полтаві, він занотував, що вважав себе у «чужих краях» через просту, але вирішальну причину: він «припинив розуміти мову народну» (Долгорукий, 1870, с. 63). Долгорукий пояснював, що місцевий мешканець говорив і відповідав йому, але не розумів його повністю, а йому самому «з п'яти його слів потребував трьом перекладу». На підставі цього лінгвістичного розриву він підсумував, що батьківщина закінчується там, де народна мова стає незрозумілою (Долгорукий, 1870, с. 63).

Подібний стан справ фіксувала й Олімпіада Шишкіна. Перебуваючи на Чернігівщині поблизу Городні, вона писала: «Народ тут високий, і чоловіки і жінки говорять власним діалектом, ми їх погано розуміємо, а вони нас» (Шишкіна, 1848, с. 152).

Ситуація майже не змінилася й на початку другої половини XIX ст., незважаючи на усі заходи царату, спрямовані на русифікацію національних окраїн. Зокрема, у 1860-х рр.

Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє для засвоєння селянами їх нових прав і обов'язків вирішило зробити витяг із Положення 19 лютого 1861 р., і виклавши його «південно-руською» мовою, розіслати усіма волостями своєї губернії. Це мало сприяти успішному розвитку справи реформи, бо за відгуком самих селян «виклад туземною мовою» для них виявився абсолютно зрозумілим на відміну від російської (Шевелів, 1928, с. 14).

Подібна ситуація спостерігалася і в Київській губернії. Зокрема, у 1862 р. київський цивільний губернатор М. П. Гессе під час подорожі адміністративно-територіальною одиницею, з метою переконання селян укладати уставні грамоти, був змушений залучити чиновника-перекладача, що мав перекладати його промови українською. Водночас селянам роздавалися друковані екземпляри цього тексту, також укладені українською мовою (Шевелів, 1928, с. 14). Ці дії, очевидно, свідчили про збереження лінгвістичної прірви між двома народами.

Такий стан справ фіксувало і розпорядження № 3633 1862 р. департаменту Міністерства державного майна Полтавській палаті Державного майна, яке повідомляло, що до Міністерства дійшла інформація, що видані Святішим Синодом букварі, надруковано російською мовою, яка є незрозумілою для місцевого населення і особливо для селян (Шевелів, 1928, с. 13).

Оскільки українські селяни не розмовляли російською, тому чиновники і поміщики мали спілкуватися з ними українською. Кілька вдалих прикладів широкого вжитку елітами української мови наводить Є. Ковальов у виданні «Український дворянський епістолярій». Наприклад, вказує на нотатки із щоденника Г. Галаґана, де він від 2 жовтня 1884 р. зазначає, що до нього у Сокиринці завітав свояк – Михайло Кочубей, молодий аристократ, власник маєтку у с. Вороньки на Чернігівщині, який «доволі добре говорить малоросійською мовою» (Ковальов, 2025, с. 15).

Про досить повільне зросійщення українців писав і український літературознавець та педагог Б. Шевелів, який був уродженцем Чернігівщини. Він зазначав: «У Малоросії книжна російська мова панує у дворянстві і між небагатьма заможними громадянами, які запозичили її через службу або торгіві зв'язки, і до того ж молодь цього класу засвоює її багаторічним навчанням у середніх і вищих навчальних закладах, що ніколи не може бути досяжним для усієї маси населення і особливо сільського» (Шевелів, 1928, с. 14.).

Розлогий огляд вживання української мови подав О. Афанасьєв-Чужбинський: «У пізніших малоросійських офіційних паперах помітний вплив мови великоросійської, а поміж тим народна мова і пісні усе такі ж як у давні часи... Однак якщо освічений стан сприйняв і засвоїв російську мову і загальноєвропейські звичаї, то проста людина зберегла усе своє, і тому і мова, її залишається такою, якою була у доісторичні часи» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 12–13). Дослідник також зазначав, що суто українською говорили у Полтавській, Катеринославській, у південних і східних повітах Київської губернії, у південних повітах Чернігівської губернії, а також у Херсонській і Причорномор'ї. Вплив польської мови відчувався у Подільській і Волинській губерніях. Харківщина, Вороніжщина, Курщина, землі Війська Донського говорили, як зазначає дослідник, «харківським діалектом», тобто українською, у якій був відчутний вплив російської мови. Північні ж повіти Чернігівської губернії зазнали впливу білоруської мови (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 13).

Російські мандрівники не лише вказували на лінгвістичні відмінності між двома народами, але й часом плуталися у офіційних назвах і самоназвах регіонів. Траплялося, що у власних текстах вони поряд вживали як імперське – «Малоросія», так й історичне – «Україна». Зокрема, російський державний діяч та історик М. Всеволозький зазначав: «Тут на Україні, відчуваєш вже зовсім іншу природу – ти вступаєш у Малоросію! Народ не той, риси обличчя інші, ґрунт, землі місцезрозташування – усе набуває іншого вигляду» (Всеволозький, 1839, с. 11). Підсвідомо вони відмежовували себе від українців, використовуючи не спільні характеристики «наші пращури», «спільна історія» тощо, а термін «свої». Так, О. Левшин, перебуваючи у с. Білоцерківка, що поблизу Решетилівки (Полтавщина), писав: «Малоросіяни люблять пращурів **своїх**, люблять їх славу і поважають пам'ять тих козаків, які хоробро захищалися і вражали поляків під проводом Хмельницького...» (Левшин, 1816, с. 15).

Українці, незалежно від їхньої соціальної приналежності, чітко усвідомлювали себе як окремих, давній і героїчний народ. Це розуміння відображено в особистих записках Григорія Галаґана. Наприклад, під час відвідування с. Полошки, Глухівського повіту (маєток Пульхерії Скоропадської), Галаґан фіксує своє глибоке емоційне переживання від перебування на батьківщині. Він пише: «Я у Малоросії! Ця думка не йде з моєї голови...», – і значає приємне відчуття від зустрічі з «мирними моїми співвітчизниками, які... такі чудові після росіян!» (Григорій Галаґан, 2020, с. 34).

Згодом, після подорожі Полтавською губернією (Лубни, Хорол), Галаґан підкреслив, що саме у центрі регіону «ще існує національний дух» та збереглося «набагато більше народності, козацтва», ніж в інших частинах, що знаходяться під сильним впливом «клятої Росії». Перетинаючи Дніпро на південь від Кременчука, Галаґан зробив висновки, що Україна здалася йому «як острів, оточений морем – Росією» (Григорій Галаґан, 2020, с. 146), у такий спосіб виділяючи її національну та культурну ізоляцію в імперському просторі.

Значна частина українців, відмежовуючи себе від російського етносу, часто використовує щодо росіян терміни «кацап» або «москаль». У словнику В. Даля зазначається кілька його значень: «москаль» – москвич, росіянин; солдат, військовослужбовець» (Даль, 1881, с. 356). Автор також подає й синонім до нього – слово «кацап», пояснюючи його як «прізвище, надане малорусами великорусам, москаль, однак останнє означає російського військового» (Даль, 1881, с. 99). Так само його трактує й Київське видання словника Ф. Пискунова: «Москаль»: 1. солдат, військова людина; 2. Великорос» (Пискунов, 1882, с. 139).

У питання стосовно появи і вживання термінів «кацап» і «хохол» заглибився О. Афанасьєв-Чужбинський. Він зазначав, що московити, глузливо називаючи українців «хохлами» (особливо в анекдотах або з метою приниження), насправді не усвідомлювали ані етимології, ані семантики цього терміну. Дослідник запропонував власну інтерпретацію походження цих лексем. Зокрема, він вказував, що після приєднання Малоросії до Великої Росії, московські й українські війська діяли спільно, проте під час взаємодії двох етносів неминуче мали виникати суперечки щодо домінування та почали з'являтися взаємні прізвиська, до чого були схильні обидва народи. В Україні й донині зберігся звичай голити голову, залишаючи пасмо волосся, відоме як оселедець. За цією ознакою великороси називали українців «хохлами», у відповідь на що українці почали вживати щодо них термін «кацап». Цей термін також мав іронічний відтінок і зберігся до наших днів. Оскільки українці голили бороди, тоді як бородатих осіб почали називати «кацапами» (що етимологічно пов'язане зі словом «козел»), саме звідси, на думку вченого, походить ця назва, що поширено вживається в Малоросії (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 6).

Ця термінологія активно застосовувалася українськими елітами. Зокрема, у листі до Г. Ґалаґана, Марія Милорадович саркастично зазначала: «Давно, давно не розмовляла з Вами; мабуть думаєте, що Маруся колы поихала въ Московщину, до вже й Украину зъ украинцами забула, отъ же ни, байдуже, що мыжъ москалями, а на ихъ и не дывлюсь, правда, що инколы тильки шуткою да посмиюся зъ ными, а то усе свое да свое на уми да на яцыци. «Кацапы веселый и бійкій народъ, а що за богомильный, такъ мене ажъ удивляе; абы воно одъ щирого серця усе робылось, то й добре бъ було!» (Лист М. Милорадович – Г. Ґалаґану, 2025, с. 84).

Ще ширше термін «москаль» побутував у селянському середовищі. Залежно від ситуації і обставин він набував різного змістовного й емоційного забарвлення, однак майже завжди вживався у негативній конотації. Мова йшла як про етнічну або політичну приналежність людини, входження до складу імперських військових підрозділів, так і про позначення істоти, яка мала викликати огиду або страх. Таке ставлення знайшло широке відображення у народних прислів'ях. У збірнику українського етнографа і громадського діяча Опанаса Марковича ми зустрічаємо: «Москаль не свій брат, не помилює», «Москаль з бісом порадилися, та й на лихо понадились», «Тату, лізе чорт у хату!» – «Дарма, аби не москаль», «Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане», «Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали». «З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи». «Не великий москаль, та страшний». Москаль ликом в'язаний, у ликах ходе, та й всіх у ликах воде» (Маркович, 1864, с. 18–19).

Слід зазначити, що негативне ставлення українського населення до росіян фіксували насамперед самі ж російські мандрівники. Так, І. Сбітнев, писав, що перебуваючи на Сумській дорозі, яка йшла з Ромен, на хуторі за 15 верст від Веприка, під час зупинки він попросив у місцевої мешканки горщик молока, на що отримав не зовсім очікувану відповідь: «Ніколи я не второпаю, що ти кажеш, москалю» (Сбітнев, 1830, с. 247). Зрештою, він підсумовував, що місцеві жителі з сарказмом говорять про москалів і зневажливо ставляться до них. Так само, І. Сбітнев відзначав, що основним чинником визначення приналежності до москалів для українського населення була мова спілкування.

Водночас О. Левшин так само фіксував відсутність «братерської любові» з боку українців. Він констатував: «Нажаль я маю завершити опис моральності Малоросіян неприємною рисою: нажаль я повинен, нарешті тобі сказати про ненависть їх до великоросіян» (Левшин, 1816, с. 47). Він також зазначав, що москалями часто мами лякали дітей. Мандрівник писав: «При цьому імені, налякана дитина, припиняла кричати» (Левшин, 1816, с. 47). У збірнику українських приказок і прислів'їв О. Марковича теж знаходимо згадки про те, що москалем лякали дітей: «Леле, лелечко мені. Москаль ззість» (Маркович, 1864, с. 178).

Підтверджував негативне ставлення до росіян, як з боку селян, так і з боку еліт і Г. Ґалаґан. Зокрема, він нотував: «Вчора поїхав від нас, пробув увесь день третього дня, Петро Петрович Скоропадський. Я дуже хотів його бачити і дуже полюбив його. Ось українець із серцем і з розумом; любить свою країну від щирого серця, благородно, безкорисливо! не любить або, швидше, так само, як і я, має відразу від москалів. Він живе у Григорівці, яка оточена великими козацькими селами: Бахмачем, Куренем та іншими, в яких ще лишилося багато національності» (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 175).

Подібні свідчення знаходимо і у подорожніх записках Й. Коля. Мандрівник зазначав: «Відраза малоросів до великоросів, до своїх правителів, настільки велика, що це мало не можна було назвати ненавистю. Коли вони трохи збуджуються в сварці з великоросом, то незабаром на їх язичі з'являється слово «проклятий москаль» (москвич). Починаючи з XVII ст., коли вони потрапили під владу великоросів, ця ненависть, ймовірно, зростала, а не зменшувалася... (Kohl, 1841, р. 315). Автор тревелогів аргументував негативне ставлення українців до московитів тим, що останні не лише позбавили цілий народ волі, але й запровадили кріпацтво, тобто перетворили на рабів «половину населення» (Kohl, 1841, с. 316).

Історична пам'ять та попередній досвід взаємодії між двома народами зумовили негативне сприйняття московитів українцями. Такий досвід охоплював низку травматичних подій: військову агресію, окупацію українських територій, жорстокі розправи (як різанина у Батурині), інтенсифікацію закріпачення, а також постійні ексцеси, пов'язані з розміщенням російських військових постів.

Г. Галаган різко критикував політику імперського уряду, спрямовану на нівелювання національних відмінностей. Він висловлював глибоке патріотичне співчуття до "нещасної Малоросії", відчувачи гіркоту щодо політики імперського уряду стосовно українського народу (Григорій Галаган, 2020, с. 105). На його думку, метою імператора (якого він називає деспотом) було нівелювання будь-яких національних відмінностей серед населення, що в підсумку мало призвести до поділу Росії лише на дві соціальні категорії: правителя і рабів. Галаган із жалем констатував, що імператорська влада знищує козацтво, яке він розглядав як останній осередок (жменьку) колишньої української свободи, що майже повністю зникла (Григорій Галаган, 2020, с. 105).

Галаган продовжував свою думку, перераховуючи низку чинників, що призвели до глибокого занепаду українського народу. До них він відносив нераціональне управління, обтяжливі податки, рекрутський набір (шість осіб з тисячі), супроводжуваний грабунками збір недоїмок, високі ціни на продовольство у неврожайні роки, а також незрозумілі для населення розпорядження щодо межування земель. Проте найжахливішим з усього Галаган вважав ліквідацію козацтва, яке упродовж 400 років було джерелом гордості Малоросії. Усі ці фактори, на його думку, спричинили жахливе засмучення народу, призвели до зникнення самобутнього та прекрасного українського духу. Як приклад, він згадував, що дівчата більше не прикрашають голови стрічками, замінюючи їх хустками через дорожнечу, а замість чарівних народних пісень лунають лише скарги та нарікання (Григорій Галаган, 2020, с. 106).

Висновки. Проведене дослідження наративних джерел імперської доби дозволяє сформулювати низку ключових висновків щодо сприйняття та фіксації відмінностей між українцями та росіянами. Незалежно від етнічного походження, автори, які народилися на Наддніпрянщині або подорожували її теренами, послідовно відзначали докорінну різницю між двома народами, що проявлялася на багатьох рівнях.

По-перше, ці відмінності охоплювали значний спектр характеристик, починаючи від помітних антропологічних рис, побутових традицій та архітектури житла. Європейські спостерігачі, зокрема, часто зосереджувалися на візуальних аспектах матеріальної культури, відзначаючи охайність українських осель, специфіку їхнього будівництва та зовнішній вигляд населення. Ці спостереження, що ґрунтувалися на безпосередньому досвіді, слугували неспростовним свідченням наявності самобутнього українського культурного простору, відмінного від російського.

По-друге, одним із найважливіших маркерів розмежування була мова. Джерела засвідчують існування значної лінгвістичної прірви, яка створювала суттєві перешкоди для взаєморозуміння між українцями та росіянами. Парадоксально, що навіть в умовах панівних імперських ідеологем, російські подорожуючі й чиновники з подивом фіксували цю мовну непереборність. Свідчення про необхідність перекладачів для спілкування з українськими селянами й незрозумілість офіційних російськомовних документів для місцевого населення є вагомим аргументом на користь глибокої мовної відмінності, що чинила опір зусиллям з русифікації.

По-третє, джерела розкривають значні розбіжності у характері, світоглядних та ментальних концептах українців та росіян. Українські автори, які переважно належали до дворянської еліти або наукової інтелігенції, не лише підкреслювали унікальність та окремішність власного народу, а й висвітлювали нищівний вплив імперської політики на українську культуру та самоусвідомлення. Їхні наративи пронизані прагненням до волі, усвідомленням власної історичної спадщини та негативним сприйняттям імперського управління. Для російських авторів, навпаки, було малозрозумілим негативне ставлення пересічних українців до північно-східних сусідів, що свідчить про глибоку відмінність у їхніх історичних пам'ятках та політичних орієнтирах.

Отже, аналіз наративних джерел кінця XVIII–XIX ст. демонструє не лише об'єктивну фіксацію етнокультурних відмінностей між українцями та росіянами, але й рефлексію цих

відмінностей з боку сучасників. Виявлені відмінності в матеріальній культурі, мові, ментальних та світоглядних установках дискредитували імперські наративи про єдність. Натомість вони підтверджували збереження та посилення української національної ідентичності в умовах імперського тиску, що стало ключовою передумовою для подальших процесів національного відродження та боротьби за державність.

Подяка. Висловлюємо слова вдячності членам редакційної колегії журналу і рецензентам за надані зауваження та побажання, отримані у період підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової допомоги для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Blasius, J. H.** (1844). Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden. Braunschweig, 480 s.
- Billig, M.** (1995). Banal nationalism. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 200 p.
- Kohl, J. G.** (1841). Reisen im Inneren von Rußland und Polen. T. 2. Die Ukraine. Kleinrußland. Dresden; Leipzig, 399 s.
- Lyall, R.** (1825). Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia. London, 533 p.
- Macmichael, W.** (1819). Journey from Moscow to Constantinople. London, 309 p.
- Petzholdt, A.** (1864). Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855. Leipzig, 564 s.
- Афанасьев-Чужбинский, А.** (1893). Собрание сочинений Александра Степановича Афанасьева (Чужбинского). Т. 8. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. Санкт-Петербург, 450 с.
- Брицький, П. П., Бочан, П. О.** (2011). Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці, 308 с.
- Вінтоняк, О.** (1995). Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів; Мюнхен, 141 с.
- Всеволожский, Н. С.** (1839). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. Москва, 495 с.
- Гудзий, Н.** (1888). К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). Известия Таврической ученой архивной комиссии, Т. 6. С. 132–143.
- Галаган, Григорій.** Журнал (1836–1841). (2020). Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 248 с.
- Даль, В.** (1881). Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II. Санкт-Петербург; Москва.
- Долгорукий, И. М.** (1870). Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года И. М. Долгорукого. Москва, 355 с.
- Зеленецкий, К.** (1844). Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. Записки Одесского общества истории и древностей, Т. 1. С. 442–453.
- Ковальов, Є.** (2025). Історичні зауваги до Українського дворянського епістолярію. *Український дворянський епістолярій: хрестоматія / упорядники: М. Будзар, М. Вінтонів, Т. Вінтонів, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов, О. Матвієнко.* Київ: Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка. С. 8–26.
- Левшин, А.** (1816). Письма из Малороссии, писанные Алексем Левшиным. Харьков. 106 с.
- Лист М. Милорадович Г. Галагану.** (2025). *Український дворянський епістолярій: хрестоматія / упорядники: М. Будзар, М. Вінтонів, Т. Вінтонів, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов, О. Матвієнко.* Київ: Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка. С. 84–86.
- Маркович, О. В.** (1864). Українські приказки прислів'я і таке інше. Санкт-Петербург, 330 с.
- Михайленко, Г. М.** (2023). Образ росіян у путівниках, кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Південний архів (історичні науки).* № 44. С. 19–26. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3>.
- Надеждин, Н.** (1844). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н. С. Всеволожского. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. С. 433–441.
- Пискунов, Ф. М.** (1882). Малороссийско-Червонорусский словарь живого и актового языка. Киев, 304 с.
- Сбитнев, И. М.** (1830). Поездка в Харьков. *Вестник Европы.* Т. 15. С. 203–253.
- Синицкий, Л.** (1893). Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого. *Киевская старина,* Т. XL. С. 412–441.
- Січинський, В.** (2011). Чужинці про Україну. Київ: Ярославів Вал. 254 с.
- Сиповський, В.** (1928). Україна в російському письменстві. Ч. I (1801–1850 pp.). Київ, 458 с.

- Сумароков, П.** (1803). Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду. Павла Сумарокова. Ч. I. Санкт-Петербург, 226 с.
- Черемісін, О. В., Михайленко, Г. М.** (2023). Образ українців у подорожніх щоденниках кінця 18 – першої половини 19 століття. *Південний архів (історичні науки)*, № 40. С. 37–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5>.
- Шевелів, Б.** (1928). Петиції українських громад до петербурзького комітету грамотності з 1862 р. *За сто літ*. Кн. 3, С. 11–16.
- Шишкина, О.** (1848). Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. Ч.1. Санкт-Петербург, 288 с.

References:

- Afanas'yev-Chuzhbinskiy, A.** (1893). *Sobraniye sochineniy Aleksandra Stepanovicha Afanas'yeva (Chuzhbinskogo)*. [Collected works by Alexander Stepanovich Afanasiev (Chuzhbinsky)]. T. 8. *Poyezdka v Yuzhnuyu Rossiyu. Ocherki Dnepra*. Saint Petersburg: Knigoizdatel'stvo Germana Goppe. [in Russian].
- Billig, M.** (1995). *Banal nationalism*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications.
- Blasius, J. H.** (1844). *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden*. Braunschweig.
- Brytskyi, P. P., Bochan, P. O.** (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh*. [Germans, French and British about Ukraine and the Ukrainian people in the XVII–XIX centuries.]. Chernivtsi: Tekhnodruk. [in Ukrainian].
- Cheremisin O. V., Mykhailenko H. M.** (2023). Образ ukraintsev u podorozhnikh shchodennykh kintsia 18-pershoi polovyny 19 stolittia. [The image of Ukrainians in travel diaries of the late 18th and first half of the 19th century]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) – Southern Archives (Historical Sciences)*, 40, 37–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5> [in Ukrainian].
- Dal, V.** (1881). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka*. [Explanatory dictionary of the living Great Russian language]. T. II. Saint Petersburg; Moscow: M.O. Volf. [in Russian].
- Dolgorukiy, I. M.** (1870). *Slavny bubny za gorami ili moye puteshestviye koye-kuda 1810 goda I.M. Dolgorukogo*. [Glorious tambourines beyond the mountains or my journey somewhere in 1810 by I.M. Dolgoruky]. Moscow. [in Russian].
- Galagan, Hryhorii. Zhurnal (1836–1841).** (2020). [Hryhorii Galagan. Crane (1836–1841)]. Uporiadkuvannia, vstupna ta prykintseva statti, komentari: Maryna Budzar, Yevhen Kovalov; za redaktsiieiu Iryny Kolesnyk. Kyiv: StreamArLine. [in Ukrainian].
- Gudziy, N.** (1888). K istorii russkogo sentimentalizma (Puteshestviye v Krym P. Sumarokova). [On the history of Russian sentimentalism («Journey to the Crimea» by P. Sumarokov)]. *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii – Proceedings of the Taurida Scientific Archival Commission*, 6, 132–143. [in Russian].
- Kohl, J. G.** (1841). *Reisen im Inneren von Rußland und Polen. T. 2. Die Ukraine. Kleinrußland*. Dresden; Leipzig.
- Kovalov, Ye.** (2025). Istorychni zauvahy do Ukrainskoho dvorianskoho epistoliaruii. *Ukrainskyi dvorianskyi epistoliaruii: [Historical Archive to the Ukrainian Noble Epistolary. Ukrainian gentry epistolary: reader]*: khrestomatiia / uporiadnyky: M. Budzar, M. Vintoniv, T. Vintoniv, A. Hedo, O. Ivaniuk, Ye. Kovalov, O. Matvienko. Kyiv: Kyiv. stolych. un-t im. B. Hrinchenka. 8–26. [in Ukrainian].
- Levshin, A.** (1816). *Pis'ma iz Malorossii, pisannyye Aleksem Levshynym*. [Letters from Little Russia written by Alexei Levshin]. Kharkov. [in Russian].
- Lyall, R.** (1825). *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, Vol. 1.
- Lyst M. Myloradovych – H. Galaganu.** (2025). [Letter M. Miloradovich – G. Galaganu]. *Ukrainskyi dvorianskyi epistoliaruii: khrestomatiia*. Uporiadnyky: M. Budzar, M. Vintoniv, T. Vintoniv, A. Hedo, O. Ivaniuk, Ye. Kovalov, O. Matvienko. Kyiv: Kyiv. stolych. un-t im. B. Hrinchenka. 84–86 [in Ukrainian].
- Macmichael, W.** (1819). *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray.
- Markovych, O. V.** (1864). *Ukrainski prykazky pryslivia i take inshe*. [Ukrainian proverbs and take another]. Saint Petersburg. [in Ukrainian].
- Mykhailenko, H. M.** (2023). Образ rosiian u putivnykh, kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [The image of Rus in travelers, the end of the XVIII – the first half of the XIX century]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) – Southern Archives (Historical Sciences)*, 44, 19–26. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3> [in Ukrainian].
- Nadezhdin, N.** (1844). Puteshestviye cherez Yuzhnuyu Rossiyu, Krym i Odessu N.S. Vsevolozhskogo. [Travel to the South of Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhsky]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 1, 433–441. [in Russian].

- Petzholdt, A. (1864). *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig.
- Piskunov, F. M. (1882). *Malorossiysko-Chervonorusskiy slovar' zhivogo i aktovogo yazyka*. [Little Russian-Red Russian Dictionary of Living and Active Language]. Kiyev. [in Russian].
- Sbitnev, I. M. (1830). Poyezdka v Khar'kov. [Trip to Kharkiv]. *Vestnik Evropy – Herald Europe*, 15, 203–253 [in Russian].
- Sheveliv, B. (1928). Petytsii ukrainskykh hromad do peterburzkoho komitetu hramotnosti z 1862 r. [Petitions of Ukrainian communities to the St. Petersburg Literacy Committee since 1862]. *Za sto lit. – For a hundred years*, 3, 11–16. [in Ukrainian].
- Shishkina, O. (1848). *Zametki i vospominaniya russkoy puteshestvenitsy po Rossii v 1845 godu*. [Notes and memoirs of a Russian traveler in Russia in 1845]. Ch.1. Saint Petersburg. [in Russian].
- Sichynskiy, V. (2011). *Chuzhyntsi pro Ukrainu*. [Foreigners about Ukraine]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
- Sinititskiy, L. (1893). Puteshestviya v Malorossiyu akademika Gil'denshtedta i kn. Dolgorukogo. [Travels to Little Russia by Academician Guildenstedt and Book. Dolgoruki]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, XL, 412–441. [in Russian].
- Sumarokov, P. (1803). *Dosugi krymskago sud'i ili 2- e puteshestviye v Tavridu*. Pavla Sumarokova. [Leisure of the Crimean judge or the 2nd trip to Taurida. Pavel Sumarokov]. Ch.1. Saint Petersburg. [in Russian].
- Sypovskiy, V. (1928). *Ukraina v rosiiskomu pysmenstvi. Ch.I (1801–1850 rr.)*. [Ukraine in Russian Writing. Part I (1801–1850)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Vintoniak, O. (1995). *Ukraina v opysakh zakhidnoevropeiskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII stolittia*. [Ukraine in the descriptions of the Western European travelers of the second half of the XVIII century]. Lviv; Miunkhen: Dniprova khvylya. [in Ukrainian].
- Vsevolozhskiy, N. S. (1839). *Puteshestviye cherez Yuzhnuyu Rossiyu, Krym i Odessu v Konstantinopol', Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Mal'tu, Sitsiliyu, Italiyu, Yuzhnuyu Frantsiyu i Parizh v 1836 i 1837 godakh*. [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, Southern France and Paris in 1836 and 1837]. T. 1. Moscow. [in Russian].
- Zelenetskiy, K. (1844). Puteshestviye v Yuzhnuyu Rossiyu i Krym Anatoliya Demidova. [«Journey to the South of Russia and to the Crimea» by Anatoly Demidov]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 1, 442–453. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 30.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.09.2025